

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Т.ОСТАШКО

Інститут історії України НАН України

Анотація

У статті аналізується епістолярна спадщина В.Липинського. Зроблено огляд архівних колекцій епістолярії вченого, зосередженої в різних наукових установах України і закордоном. Простежується доля архіву В.Липинського, починаючи від 1918 року, здійснено його археографічний аналіз.

Ключові слова: архів В.Липинського, епістолярна спадщина, наукові центри еміграції, гетьманський рух.

Аннотация

В статье анализируется эпистолярное наследие В.Липинского. Сделан обзор архивных коллекций эпистолярии ученого, сосредоточенной в различных научных учреждениях Украины и зарубежья. Прослеживается судьба архива В.Липинского, начиная с 1918 года, осуществлен его археографический анализ.

Ключевые слова: архив В.Липинского, эпистолярное наследие, научные центры эмиграции, гетманское движение.

Summary

The article analyzes the epistolary heritage by V.Lypynsky. A review has been made of the scientist's epistolary archival collections, concentrated in various scientific institutions in Ukraine and abroad. The fate of V.Lypynsky archive, dating from 1918, is traced and its archeographical analysis is made.

Key words: V.Lypynsky archive, epistolary heritage, emigration research centers, Hetman movement.

Архівна спадщина В.Липинського, яка значною мірою ще не введена до наукового обігу, досі залишається terra incognita для сучасних дослідників. Відомо, що переважна більшість рукописів його праць, записок та денників, копій та чернеток листів (близько трьох тисяч одиниць), а також оригінальні листи від різних діячів українського національного визвольного руху зберігаються в архіві Української греко-католицької церкви у Римі. На замовлення першого президента Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського у Філадельфії (СЄДІ) Є.Зиблікевича цей архів був скопійований. Поряд з найголовнішими працями В.Липинського «Україна на переломі» і «Листи до братів-хліборобів» частково було опубліковано і його листування. Відомо також понад 1400 листів в архівах України: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному історичному архіві України у Львові, Інституті рукопису НАНУ та у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. З них на сьогоднішній день опубліковано 559 листів у першому томі «Листування» В.Липинського (К.; Філадельфія, 2003), 186 – у збірнику «В'ячеслав Липинський: 3 епістолярної спадщини» (Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука і С.Шелухина) (К., 1996), 19 – у збірнику «Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930)» (Львів, 2004), а також у кн.2 наукового збірника «В'ячеслав Липинський та його доба» (К., 2010), у вітчизняних та зарубіжних часописах¹. Можемо лише припустити, що в архівних колекціях зарубіжних архівів зберігається значна кількість оригінальних листів В.Липинського до різних адресатів, які були написані в еміграційний період його життя.

Серед нечисленних досліджень, в яких тією чи іншою мірою висвітлюються окремі аспекти обраної нами теми, слід згадати праці вчених Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського Є.Зиблікевича, І.Коровицького та Р.Залуцького, а також монографію київського історика М.Палієнко «Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)» (К., 2008) та упорядкований нею збірник «Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні» (К., 2012)². На відміну від статей українських зарубіжних дослідників, головна увага яких прикута до архівної спадщини ідеолога і засновника консервативного напрямку національної суспільно-політичної думки В'ячеслава Липинського, вітчизняний науковець зосереджується на процесі заснування українських архівних колекцій за кордоном, а також характеризує загальний зміст цих зібрань та історію їх діяльності.

У свою чергу, ми намагалися простежити процес дослідження архівної спадщини В.Липинського, проаналізувати вагомість його листування в усій колекції та окреслити головні теми кореспонденції видатного українського вченого, громадського політичного діяча.

Як відомо, зібрана В.Липинським у дореволюційний час збірка документів та бібліотека були знищені у березні 1918 р. під час селянських розрух у його власній садибі у Русалівських Чагарах на Уманщині. Незважаючи на втрату своєї колекції, вчений, усвідомлюючи вагу архівних джерел для дослідження епохи, того самого року розпочав формування нового зібрання. Обставини змусили В.Липинського звернутися з пропозицією купити його епістолярію до митрополита Андрія Шептицького, з яким його єднали по-справжньому довірочні та теплі стосунки. Український ієрарх підтримував В.Липинського та його однодумців ще в період, коли вони видавали «Przeгляд Krajowy» (1909–1910 pp.), і у повоєнний час. Завдяки цьому В.Липинському вдалося придбати будиночок в австрійському гірському містечку Бадег. Розуміючи велику цінність творчої та епістолярної спадщини великого українського вченого і мислителя, А.Шептицький викупив приватне листування з тим, щоб у майбутньому передати його до Національного музею у Львові³. Митрополит двічі особисто відвідував В.Липинського в новому помешканні. Під час їхньої останньої зустрічі А.Шептицький пообіцяв «поміч у разі крайньої потреби». 26 квітня 1931 р. у В.Липинського відбувся сильний серцевий напад, після якого він практично вже не зміг одужати. Лікарі рекомендували термінове лікування у санаторії. «Кошти такого лічення, рахуючи перевозку мене автомобілем під доглядом лікаря, винесуть щонайменше 500 доларів», – писав В.Липинський А.Шептицькому і просив купити у нього за необхідну йому для лікування суму наукові замітки та незавершені статті⁴. Митрополит не відмовив йому у проханні і вже за деякий час виділив кошти на лікування В.Липинського у санаторії та приїзд його брата Володимира. «Нехай Бог нагородить В[ашу] Ексцеленцію за добре серце, за ласкаве відношення до мене і до прихильности оказану мому братові, – писав В.Липинський в своєму останньому листі до А.Шептицького. – Більше я не в силах сказати, бо стан мій ще дуже тяжкий, але маю надію, що В[аша] Ексцеленція мене зрозуміють»⁵. Поміч, яку надавав митрополит В.Липинському в останні дні його життя, свідчила, як високо А.Шептицький оцінював постать видатного українського діяча і вченого і яке велике значення надавав його науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині.

У своєму листі до В.Кочубея від 25 квітня 1932 р. особистий секретар В.Липинського М.Савур-Ципріянович цитує лист митрополита до о. М.Горникевича, який останній надіслав йому для ознайомлення. «Від покійного Липинського я набув за 500.00 (п'ятсот) дол[арів] його архів цілий і досить упорядкований, – писав А.Шептицький о. М.Горникевичу, який опікувався філією Національного музею у Відні. – Тому не маю жадного інтересу даліше порядкувати його перед перебранням, тим менше каталогізувати його. То може бути виключно

інтересом родини, коли вона хоче виняти з того архіву деякі листи чисто родинного характеру. Я готов і то [?] листи прийняти, зн[ачить] перебрати архів Липинського так, як він знаходився у хвилі його смерті»⁶.

З цього листа М.Савур-Ципріяновича до М.Кочубея можна зрозуміти, що секретар В.Липинського насамперед передав до філії Національного музею у Відні приватне листування свого патрона. «Між іншим о. Г[орникевич] прохав мене написати самому до М[итрополи]та і в'яснити йому справу з манускриптами і нотатками, що до яких досі не вдається мені в'яснити, куди вони мають перейти: чи до Національного Музею, чи до Наукового Т[овариств]а». Особистий секретар В.Липинського інформував М.Кочубея, що у своєму листі до митрополита він наголошував на тому, що передусім «рахував своїм обов'язком упорядкувати листування, бо Вячеслав Казимирович прохав мене про це і навіть про це зазначено в тестаменті. Що до того, що я зробив реєстр листів, то я пояснив тим, що Вячеслав Казимирович висловлювався про це як за бажане (це відповідає дійсності); цілком зрозуміло, що не міг подати йому, що остаточно спонукало мене бажання в цей спосіб удержати їх від знищення тих листів, які були-б для них небажані. Більше нічого зробити я не в силі. Задержати листи у себе я не мав ніякого права. Сьогодні я переслав їх о. Горникевичу»⁷.

У листі від 7 листопада 1932 р. на адресу Українського історичного кабінету, якому М.Савур-Ципріянович передав більшу частину бібліотеки свого патрона, він зазначав, що «згідно волі бл.п. В'ячеслава Липинського весь його архів, що складається з кореспонденції, манускриптів, нотаток і т.п., переданий Національному Музею ім. гр. А.Шептицького у Львові»⁸. Таким чином, колекція епістолярної спадщини В.Липинського разом із оригіналами та чернетками його праць, щоденниковими записами перейшла у власність митрополита А.Шептицького, а після його смерті – Української греко-католицької церкви.

Простежуючи долю особистого архіву В.Липинського та процес вивчення його епістолярної спадщини, не можна оминати увагою титанічну працю редактора газети «Америка», згодом – першого президента ССДІ Михайла-Євгена Зиблікевича. Він був ініціатором копіювання архіву В.Липинського з метою забезпечення його від знищення і водночас дослідження наукової та політологічної спадщини видатного українського мислителя. Наприкінці Другої світової війни Є.Зиблікевич тісно співпрацював з парохом церкви св. Варвари у Відні о. Мироном Горникевичем, який власне і зберіг під час війни архівну колекцію В.Липинського, таємно переправивши її до Австрійського державного архіву на тимчасове зберігання (депонент). О. М.Горникевич утаємничив Є.Зиблікевича у справу зберігання безцінної спадщини В.Липинського, а також зацікавив його особою видатного українського політичного діяча і вченого. Захоплення В.Липинським Є.Зиблікевич проніс через все своє подальше життя. В одній із своїх записок перший президент ССДІ згадував, що у 1918 р. особисто зустрічався з В.Липинським у Полтаві 1918 р. Можна лише здогадуватися, за яких обставин звільнений з російського полону вояк легіону Українських січових стрільців Михайло-Євген Зиблікевич потрапив у цей час на Полтавщину⁹.

Як свідчить листування Є.Зиблікевича з отцем Теофілом Горникевичем – братом о. Мирона Горникевича, лише на початку 1960-х років стало можливим здійснення проекту копіювання архіву. На той час Є.Зиблікевич зміг віднайти фінансові можливості, водночас процес мікрофільмування значно подешевшав, це зрештою уможливило реалізацію проекту. У листі до о. Т.Горникевича від 28 жовтня 1961 р. Є.Зиблікевич пише, що почав планувати і обговорювати, як конкретно це зробити, з його братом – о. М.Горникевичем ще у 1947–1949 рр. У Відні на той час були більшовики і справа мікрофільмування була дуже коштовною, тому план важко піддавався реалізації. «Ваш Покійний брат, який був з рамені Митрополита Андрея (Шептицького – Т.О.) опікуном цього архіву Липинського стояв дуже близько

до мене, – писав Є.Зиблікевич о. Т.Горникевичу. – Ми цілими днями говорили на теми зв'язані з архівом Липинського...». Тоді, власне, за словами Є.Зиблікевича, зародилася вперше думка зробити «великий збірник духовної спадщини В.Липинського»¹⁰.

Слід згадати, що після завершення війни радянська влада прагнула повернути у СРСР всю архівну спадщину, що, на її думку, належала громадянам Радянського Союзу, до яких приписувала й усіх вигнанців та емігрантів з Великої і Західної України. Тому у листуванні з о. Теофілом Горникевичем, а також апостольським візитатором українців у Західній Європі архієпископом греко-католицької церкви у Римі кир Іваном Бучком Є.Зиблікевич навіть не згадував слова «архів» чи «колекція», а тим більше ім'я В.Липинського. Йшлося про «майно», або «справу», які не конкретизувалися. Лише з листів, що передавалися безпосередньо в руки адресату, можна було довідатися про копіювання архіву В.Липинського. У листі до архієпископа І.Бучка від 20 листопада 1961 р., обґрунтовуючи необхідність копіювання архіву, Є.Зиблікевич наголошує не лише на «пекучій потребі тих архівів для Збірника», а й на відчутті «небезпеки для архіву». Він, зокрема, пише про недавню зустріч у «Voice of America» у Вашингтоні зі своїм знайомим професором Ф.Мовслі, колишнім директором бібліотеки Колумбійського університету, згодом радником американського посольства у Москві. Ф.Мовслі переповів Є.Зиблікевичу свій діалог з шефом радянського департаменту культурних зв'язків із Заходом на дипломатичному прийомі у Москві. Той не приховував своєї обізнаності у тому, що «американці цікавляться живо... віденськими архівами». «Не забудьте, – наголошував радянський дипломат у розмові з Мовслі, – що там є архіви, що є власністю бувших громадян Росії, і всі вони належать до нас. Не думайте, що ми ними не цікавимося, коли залишили їх поки що у Відні та інших австрійських містах». Ці слова не могли не вплинути на українських діячів, які пожвавили свою діяльність з копіювання та перенесення українських колекцій до безпечніших сховищ. Щодо архіву В.Липинського, то існувала домовленість між братами Горникевичами, що у разі небезпеки для колекції з боку радянських спецслужб вона буде розпакована і передана на зберігання до однієї з державних архівних чи бібліотечних установ Австрії як австрійська державна архівна збірка¹¹.

Копіювання архіву В.Липинського розпочалося у 1962 р. і тривало більше року. Нарешті у 1963 р. було замікрофільмовано 22 тис. сторінок рукописів та машинопису архіву В.Липинського, серед яких і тисячі листів до нього та чернетки і варіанти, а також копії листів самого В'ячеслава Казимировича. Процес мікрофільмування був утаємничений. Гроші, які зібрав Є.Зиблікевич від різних спонсорів, як і самі мікрофільми, передавалися через дипломатичні канали. Процес передачі був законспірований¹². Копії архіву стали основою для розгортання різнопланової наукової роботи новоствореного Інституту східноєвропейських досліджень ім. В.К.Липинського, який згодом планувалося перетворити на центр вивчення української консервативної думки.

Основу архівної колекції ССДІ складає копійний архів В.Липинського та його оригінальні листи і документи, зібрані Є.Зиблікевичем за час існування інституту. Навесні 2012 р., під час наукового відрядження до ССДІ автору цієї статті вдалося простежити історію формування В.Липинським його архівної колекції, починаючи з 1918 р.

Першими до неї увійшли документи українського посольства у Відні, яке він очолював. Серед них чимало цікавих матеріалів, які висвітлюють дипломатичну діяльність В.Липинського та роботу очолюваної ним української репрезентації в австрійській столиці¹³. У колекції В.Липинського зберігаються також копії оригіналів статуту і регламенту УСХД, «Листа Українського союзу хліборобів державників до старшин і козаків Української Армії», офіційні звернення гетьмана П.Скоропадського і Ради присяжних УСХД, всіх оригіналів праць В.Липинського (у т.ч. написаних під псевдонімом В.Правобережець), як то: «Гетьманство

чи республіка», «Дорогим друзям», «Як гетьманець став демократом, республіканцем і членом упревілейованої національної меншості (З розмов емігрантів про діла на Україні)», «Замітки на полях демократичної преси», «Хам і Яфет» та ін. Крім того, Є.Зиблікевичем були зібрані усі твори В.Липинського, видані у дореволюційний час.

Найбільшу цінність в архіві СЄДІ складають оригінальні речі, документи і фотографії В.Липинського, які зібрав Є.Зиблікевич. Серед них насамперед слід вказати на посмертну гіпсову маску, яку у 1932 р. М.Савур-Ципріянович переслав до Українського історичного кабінету у Празі¹⁴. Яким дивом Є.Зиблікевичу вдалося відшукати цей раритет, досі не вдалося з'ясувати. Так само залишається невідомим, яким чином перший президент СЄДІ здобув оригінальну ввірчу грамоту В.Липинського як голови дипломатичного представництва Української Держави в Австро-Угорщині, підписану гетьманом П.Скоропадським.

Окрасою колекції є також фото учасників з'їзду УСХД (1923 р.); фото Є.Скоропадської з уривком з листа В.Липинського до гетьманівни (з архіву Н.Полонської-Василенко); 7 візитівок В.Липинського; фото із Закопаного (з архіву Б.Лепкого); 3 паспорти В.Липинського, фотографія В.Липинського 1918 р. з його автографом; ввірча грамота посла Української Держави у Відні, 1918 р. та ін.¹⁵ Водночас варто згадати оригінальні листи В.Липинського (48 листів і 23 листівки) до В.Залозецького; 2 листи до О.Назарука; 3 листи до В.Босого; 2 листи з копією звернення до А.Білопольського; 2 листи і 2 листівки до Б.Лепкого; 4 листи – до О.Жеребка; 4 листи і 1 листівка до Данила Скоропадського, 14 листів, одна записка і 15 листівок до П.Коваліва; 20 оригінальних листів, 1 листівка і 2 оригінальні копії листів до М.Кочубея; спільний лист (машинопис з підписами) В.Липинського та О.Скорописа-Йолтуховського, а також копія протоколу засідання Ради присяжних УСХД від 28.03.1930 р. з автографом В.Липинського та ін.¹⁶

Найчисленнішу групу архівної збірки складає приватне листування В.Липинського. Це чернетки та копії найбільш важливих його листів до різних адресатів. Слід зазначити, що з 27 жовтня 1919 р. він вів реєстр усіх листів, які писав фактично щоденно. Їх кількість подекуди сягала 12 листів на день. Р.Залуцький – співробітник СЄДІ у 1980-х – 1990-х рр., який за дорученням управи інституту впорядковував та розшифрував з відбитків мікрофільму листи В.Липинського, ретельно проаналізував реєстр його кореспонденції. Зокрема, у статті, присвяченій епістолярії В.Липинського, дослідник наводить такі підрахунки: у 1920 р. В.Липинський відіслав 317 листів, 1925 р. – 839 (під листування), у 1926 р. – 802 листи, а до 13 червня 1931 р. – 165 листів¹⁷.

Обмежений внаслідок тяжкої хвороби у подорожах та особистих контактах з гетьманським центром, провідними діячами руху у різних країнах Європи та Північної Америки, В.Липинський шляхом листування намагався сприяти організації та координації роботи гетьманських структур. У своїх листах він не лише формулює основні принципи організації та діяльності гетьманського руху, роз'яснює його ідеологічні засади, а й конкретно розглядає проблеми функціонування організацій на місцях, їх фінансування, форми агітаційно-пропагандистської роботи, просвітницьку та пресову діяльність тощо. Один з перших дослідників епістолярної спадщини В.Липинського, відомий український зарубіжний учений І.Лисяк-Рудницький справедливо наголошував, що він «немов би керував за допомогою листів гетьманським рухом, живучи у відлюдненому австрійському містечку й маючи лише одного секретаря»¹⁸.

Листи В.Липинського відзначаються точністю вислову і вичерпністю інформації, що робить їх цінним історичним джерелом. У багатьох з них також яскраво відбивається особистість самого автора, який постає перед читачем як глибокий і багатогранний дослідник, принциповий і послідовний у своїх ідейних переконаннях політичний діяч, людина високої моральності і духовної чистоти. Кореспонденція В.Липинського вміщує

різнобічну інформацію про його наукову, публіцистичну і громадсько-політичну діяльність як у передреволюційну добу, так і в еміграційний період. Листи вченого і громадсько-політичного діяча до різних адресатів становлять левову частку його приватного архіву. «Моя література, в моїх листах. І все, що я писав, мені боліло», – зауважував В.Липинський в одному з своїх листів до В.Стефаніка¹⁹.

За ксероксами листів, які були зроблені на замовлення першого президента СЄДІ Є.Зиблікевича, можна скласти загальне уявлення про кореспонденцію В.Липинського, які зберігаються в архіві УКУ. Першу групу складають чернетки особистих листів, які здебільшого написані олівцем з великою кількістю правок і закреслень, подекуди не мають початку або закінчення. Інколи надзвичайно покреслені цілі рядки або навіть фрагменти текстів. Але трапляються і цілком чисті листи, без жодної правки. Якби вони не мали позначки «копія», то можна було б стверджувати, що В.Липинський написав цього листа, але не відправив адресату. Це дає можливість припустити, що він подекуди писав по декілька варіантів чернеток, аж поки не виходив на остаточний, який його задовольняв. Особливо це стосується концептуальних листів, в яких він зачіпав свої наукові погляди або ідеологічну позицію.

Другу групу становлять машинописні копії його листів до різних адресатів. Більшість з них мають помітки автора, зроблені чорнилом (дата і адреса В.Липинського, за якою він на той час мешкав). На цих копіях, як правило, на машинці або від руки (автограф В.Липинського), позначалося, що це копія листа, якого він надіслав адресату. Правки таких копій дають підстави стверджувати, що навіть збираючи власні листи у копіях для власного архіву, В.Липинський уважно їх перечитував і робив свої правки. Про те, що він цілеспрямовано збирав власний архів, свідчать позначки на окремих листах, зроблені або ним особисто, або М.Ципріяновичем. Так, на листі до В.Панейка від 5 травня 1926 р. рукою секретаря дописано: «1) В.Панейко; 2) архів». На листі до Й.Мельника від 29 липня 1930 р. рукою М.Ципріяновича позначено: «Копії: – Архів; – Ханенко; – Ванзее»²⁰.

Третю групу складають машинописні копії листів В.Липинського без правки автора. Очевидно, М.Ципріянович робив такі копії на замовлення В.Липинського спеціально для збереження в архіві. Слід зазначити, що в останні роки життя, які позначилися тяжкою хворобою В.Липинського, М.Ципріянович приділяв його справам левову частину свого часу. Він не лише робив копії з листів В.Липинського, а й друкував більшість його листів (оригінальних), оскільки той, лежачи в ліжку, писав дуже нерозбірливо, переважно олівцем. Це, звичайно, ускладнювало їх прочитання. Водночас передрук на машинці чернеток відтермінувало відповідь на той чи інший лист. Власне, про це сам В.Липинський не раз писав до своїх респондентів. «Вибачте, що зразу не відписав і що сьогодні пишу тільки кілька слів, – зауважує він у листі до Опанаса Андрієвського 21 квітня 1929 р. – 3 того часу, як ми не бачились, став я справжнім калікою. Оце вже другу зиму мушу лежати. Коли-б не Михайло Петрович Савур-Ципріянович, якому диктую ці рядки, то взагалі не міг-би я вести навіть найкоротшої кореспонденції»²¹.

В.Липинський був надзвичайно акуратним у своєму листуванні. Навіть тяжкий стан здоров'я не завадив йому відповідати на усі листи та інші відправлення (книжки і пресу), які він одержував. Він реагував на усі пересилання, незважаючи на партійну приналежність автора чи видання, які до нього надходили. Так, у своєму листі до українського історика і дипломата А.Яковлева, якого він у свій час змінив на посаді голови українського посольства у Відні (як відомо, той репрезентував УНР доби Центральної ради, а В.Липинський – Гетьманат П.Скоропадського), він дякує за надіслану книжку «Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в.». Як можна з'ясувати з його короткого листа до А.Яковлева, він спеціально розшукав адресу останнього, щоб подякувати і висловити

своє прихильне до нього ставлення. Водночас В.Липинський висловлював надію, що вчений змінив своє ставлення до нього «як не міняючого свої наукові тези відповідно до політичних вимог»²². Поряд з коректними відмовами взяти участь у тому чи іншому проєкті, він подекуди не цурався відмовити і дуже гостро. Так, наприклад, 22 серпня 1926 р. у відповідь на запрошення до співпраці у виданні газети «Українське життя» в Подєбрадах він написав, що не публікується в часописах, «прославляючих руїників Української держави і копаючих гріб українству»²³.

На машинописних копіях листів подекуди трапляються різні помітки В.Липинського. Зокрема, лист до п. Паляниці з Відня від 14 травня 1924 р. він завізував: «Для друку»²⁴. Позначки на текстах копій листів дають можливість зрозуміти, в якій редакції надсилалася кореспонденція. Зокрема, на своєму листі до В.Панейка 2 червня 1923 р. В.Липинський олівцем позначив, що надіслав інший лист, у скороченій редакції. Натомість лист до І.Токаржевського-Карашевича від 8 січня 1922 р. згідно з позначкою В.Липинського був «пошаний зі змінами» і т.д.²⁵

Найбільший масив листів В.Липинського, які досі перебувають поза науковим обігом, стосуються еміграційного періоду його життя. Фактично він починається його листами-зверненнями до міністрів закордонних справ УНР В.Темницького та А.Лівницького з мотивацією своєї відставки з посади дипломатичного представника УНР у Відні. Відомо, що головними причинами стали як розстріл влітку 1919 р. талановитого українського воєначальника П.Болбочана, так і загалом негативне ставлення проводу УНР до представників політичних структур послідовного державницького спрямування, в т.ч. Української демократично-хліборобської партії, до якої належав В.Липинський²⁶. На той час він уже зрозумів всю безперспективність своїх спроб спрямувати українських демократів у «здорове державотворче русло» і не бажав «нести навіть тієї часті відповідальності», яка на нього, як «на виконавця волі того уряду, спадала». Звертаючись до своїх партійних однодумців по Українській демократично-хліборобській партії зі статтею «Дорогі друзі», датованою 8 листопада 1919 р., В.Липинський підкреслює, що протиборство політичних партій та їх взаємна нетерпимість завели українське суспільство в глухий кут²⁷. Він поспішно виїжджає з Відня у гори на лікування та розпочинає активну публіцистичну працю. «Відень тоді із своїми наддніпрянськими делегаціями, комісіями і іншими установами, що руйнували зародки української державності, робив на мене настільки тяжке вражіння, що видержати в ньому я не міг», – писав В.Липинський у цей час Ф.Гладиловичу²⁸.

Провідне місце в еміграційному листуванні В.Липинського займає тема пошуків шляхів відновлення української державності. Аналіз поразки національно-визвольних змагань українців у 1917–1920 рр. та невдалі спроби Директорії УНР утвердити українську державність надихають В.Липинського на створення власної концепції національного державного будівництва. Оскільки, на його думку, відсутність чіткої ідеї побудови держави в унерівському середовищі («ідея держави була неясна і туманна»), а також «брак єдності між нашими провідниками» продемонстрували неготовність республіканського проводу до здобуття і побудови власної держави. Ця обставина, на його думку, могла знову стати на перешкоді відродженню української державності у перспективі, у нових, більш сприятливих для України політичних умовах. «І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності погубить нас знов, як настане наше слідуєче політичне Різдво, – зауважує він. – Як же зробити, щоб оцієї сварки і роз'єднання не було? Ось питання, над яким ми повинні думати повсякчас»²⁹. Це занепокоєння не раз звучить у його листах до багатьох відомих українських громадсько-політичних діячів. Зокрема, у листі до І.Волошина 30 серпня 1922 р. В.Липинський у цьому зв'язку пише: «Замість безсильно ненавидіти чужих, треба полюбити своїх»³⁰.

Активізації української політичної думки в еміграції, спрямуванню її в русло державництва й акцептації засад консерватизму В.Липинський торкається у своїх листах до багатьох респондентів. Так, 23 червня 1922 р. у листі до Івана Кревецького – відомого галицького українського історика та громадського діяча, з яким він приятелював ще з дореволюційних часів, він неодноразово наголошує на тому, що «їх покоління» мусить «повернути колесо української національно-громадської і політичної думки». «...Коли ця думка і далі по інерції буде розвиватися як досі, в напрямі руйнінського, сентиментально-анархічного безвольного і безсилового рабства та хамства, то справа наша національна, як і по першій руйні, буде зложена на сотні літ в могилу, – зазначає він. – Безпощадна боротьба з дотеперішніми формами українства, ведена в українських же національних (а не російських чи польських, як це було після першої руйні) формах, – це наш обов'язок, який ми мусимо виконати, коли не хочемо, щоб вся ця руїна, вся ця кров, всі ці страждання наші – пропали, так як колись у предків наших, марно»³¹.

У цей час В.Липинський, за його власними словами, намагався прищепити українству не лише «політичну програму» українських консерваторів, «а перш за все світогляд»³². Прикметно, що для цього він обирає форму як приватного листування, так і публічних звернень до партійних однодумців і цілого українського громадянства. «Завданням моїм було вплинути на зміну способу думання, світогляду української провідної верстви, – наголошував він у своїх «Листах до братів-хліборобів». – Замість способу думання пасивного «фаталістичного» – мовляв, Україна сама зробиться – я хотів дати спосіб думання активний, динамічний: що і як ми, Українці, повинні робити, щоб була, щоб здійснилась Україна»³³. У цей час він віддає всі свої сили написанню своєї головної науково-публіцистичної праці «Листи до братів-хліборобів» і не раз згадує її головні положення у своїй епістолярії. Цей твір забирав тоді його думки і енергію. «Тепер весь мій час йде на політично-організаційну працю серед наших хліборобів, і на писання моїх «Листів», які хочу в цій книжці «Хліборобської України» вже закінчити», – писав В.Липинський І.Кревецькому³⁴. Однак процес роботи над «Листами до братів-хліборобів» затягнувся ще на три роки, і весь цей час він жалівся, що не може відволікатися на іншу наукову працю.

Цікаво, що В.Липинський під час роботи над «Листами до братів-хліборобів» дуже уважно ставився до засобів донесення своєї позиції українському громадянству. Зокрема у листі до О.Назарука він зазначає, що прагне позбутися зайвого «артистизму» у викладі своїх ідей і тому «всі свої рукописи, де форма переважала над думкою... попалив і буде палити», оскільки вважає, що має «нахил до краси слова, а через те і зловживання словом»³⁵. Відповідаючи своєму респонденту щодо зауваження про необхідність «артистизму в викладі думок», В.Липинський наголошував, що йому «потрібна Україна, а не місце в пантеоні українських літераторів». Для нього було важливо, щоби «Листи» «ініціювали думку, започатковували хотіння», а не заспокоювали читача красивим образами та стилем, «який вривається в пам'ять і в той спосіб замінює собою потребу довершувати його [бажання думати] власним зусиллям, власним чином»³⁶. Отже, для В.Липинського, який вимогливо ставився до себе і своєї творчої праці, дуже важливим було формування подібного ж ставлення у своїх прихильників зокрема, і українського проводу загалом. Для нього особливу вагу мало усвідомлене прагнення політичної еліти до творення майбутньої держави, оскільки воно викликає серед мас «інстинкти наслідування... що вимагають громадської творчості». Натомість «літературно-викінчені образи» в процесі творення «будучини», на думку В.Липинського, мали другорядне значення. Він називає їх «утопіями», що обертаються пропагандою, яка за відсутності «сильної провідної верстви... тільки ширить хаос в масах». Перевага пропаганди в Україні в період творення держави разом із «слабістю і роз'єднанням думки і волі серед пропагаторів» призводить, на його переконання, до «національної

імпотенції». Тому В.Липинський прагнув «створення української активної, провідної, творчої, думаючої верстви». «Як ця верства сформується і буде сильна – вона знайде способи пропаганди, способи притягнути за собою пасивні маси», – наголошував він³⁷.

Поряд з громадсько-політичною та літературною працею значну увагу В.Липинського привертала і видавнича справа. Адже він фактично удвох зі своїм секретарем та близьким приятелем М.Савур-Ципріяновичем редагував, вичитував коректуру та розповсюджував «Хліборобську Україну». Варто відзначити, що його листування з М.Савур-Ципріяновичем – секретарем редакції «Хліборобської України» і фактично його особистим секретарем, а невдовзі і його найближчим приятелем, розкриває весь спектр діяльності та політичних і наукових контактів ученого. Здебільшого листи М.Савур-Ципріяновича мають діловий характер. Як секретар редакції журналу «Хліборобська Україна», М.Ципріянович полагав більшість технічних справ з друком та розсилкою часопису, фінансовими розрахунками, передруком на машинці рукописів статей із поточних справ редакції. За дорученням В.Липинського він закупував папір, підбирав шрифт, контролював коректуру текстів, якість фотографій тощо. Водночас М.Ципріянович виконував обов'язки секретаря Центральної управи Об'єднаних Українських хліборобських організацій, яку очолював В.Липинський. Після видання кн.4 «Хліборобської України» М.Ципріянович разом із В.Липинським залишалися єдиними співробітниками редакції, яка одночасно видавала всі програмові документи УСХД та відозви союзу. Він погоджував з патроном найдрібніші деталі листів до передплатників «Хліборобської України», а також симпатиків і членів УСХД³⁸.

Судячи з листів М.Ципріяновича до В.Липинського, останній повністю контролював весь процес друку часопису «Хліборобська Україна». Він давав розпорядження, яким шрифтом і на якому папері мав друкуватися журнал, кому його слід було розсилати, водночас вичитував і корегував усі статті і дрібні повідомлення, вміщені на сторінках журналу. Так, у листі до В.Липинського від 22 травня 1922 р. М.Ципріянович до дрібниць описує свої кроки у друкарні, які він робив за дорученням В.Липинського. А у листах від 23 і 30 червня 1922 р. містяться повні звіти М.Ципріяновича про фінансовий бік видання та домовленості в друкарні: на якій машині і на якому папері будуть друкувати книжку К.Пуласького «*Lipicky herbu Brodzicz s herbu Gozdawa*» (140 примірників)³⁹.

Листи М.Ципріяновича до В.Липинського свідчать, що останній відчував незручність, коли давав йому особисті доручення, за що і перепрошував у своїх листах. «Всі ці Ваші доручення, так як і те що сьогодні було для мене не роблять ніяких труднощів і я завжди дуже радий, як можу допомогти Вам в чому небудь, – писав 6 липня 1922 р. М.Ципріянович В.Липинському. – Тому прошу Вас і на далі цілком спокійно звертатися до мене і я завжди з радістю виконуватиму»⁴⁰. Крім того, він весь час прагне бути корисним В.Липинському, зважаючи на його зайнятість і постійну втому через стан здоров'я. Так, він пропонує розіслати видану книжку К.Пуласького «*Lipicky herbu Brodzicz s herbu Gozdawa*»: «Я міг би облегшити Вам цю роботу тим, що звідси розіслав по тим адресам, які б Ви мені дали»⁴¹. М.Ципріянович категорично відмовляється брати у В.Липинського гроші за друкування на машинці його праць. «Я роблю це в той час, як в Редакції майже нема роботи і я не можу за це брати «вознаграждение», – пише М.Ципріянович В.Липинському. – З другого боку я є дуже радий коли можу Вам в чому небудь допомогти, коли мені вдається що зробити – то це вже для мене є нагорода»⁴². При цьому варто зазначити, що він настільки глибоко шанував В.Липинського і прагнув йому допомогти, що, не знаючи польської мови, переписував польські тексти вченого кілька разів, аби не припуститися помилок.

З листів М.Ципріяновича до В.Липинського можна дізнатися чимало цікавих деталей про життя останнього, особливо таких, про які він сам ніколи не згадує у листах до своїх приятелів чи просто знайомих. Зокрема, у листі від 27 жовтня 1922 р. М.Ципріянович пише

В.Липинському про виконання його доручення – відсилку грошей і листа до вдови полковника П.Болбочана – Марії Іванівни Болбочан⁴³. До січня 1923 р. вона мешкала в Австрії, згодом збиралася разом з І.Коржем, ад'ютантом П.Болбочана, виїхати до Праги. Судячи з листів М.Ципріяновича до В.Липинського, зокрема, з 28 травня 1923 р., розповсюдженням «Хліборобської України» у Чехословаччині займався саме І.Корж.

Тексти листів М.Ципріяновича засвідчують його глибоку повагу до всього, що робив В.Липинський. Так, зокрема, у листі від 10 листопада 1922 р. він закликає свого патрона не переписувати тексти, оскільки він розбирає їх «дуже легко, тепер майже не вживає і люпи». За словами М.Ципріяновича, це дасть можливість В.Липинському прискорити роботу над книгою («Листи до братів-хліборобів» – *Т.О.*). Весь час, що вони працювали, а згодом і мешкали разом, він звертався до В.Липинського надзвичайно шанобливо, підкреслюючи свій респект. Водночас М.Ципріянович чисто по-людськи опікувався ним. Зокрема, у той час, коли кошти на друкарню закінчилися, В.Липинський вирішив заплатити з власних грошей. Це викликало гостре заперечення з боку М.Ципріяновича, який не погоджувався, аби «часопис друкувався на його кошти» (лист від 5 травня 1923 р.) З наступним листом він надіслав В.Липинському власні гроші, оскільки той після дотації журналу жив у кредит, зазначаючи, що «собі дасть ради», оскільки очікував надходження грошей на видавничі справи з гетьманського центру у Берліні (лист від 12 травня 1923 р.). Проте це очікування розтягнулося більш як на місяць. Ні з Берліна, ні від братів В.Липинського, якому ті сплачували частину спадку і які витрачалися на видавничі справи, кошти не надходили. Тому М.Ципріянович намагався позичити гроші, подекуди навіть закладав власні речі, аби надіслати гроші В.Липинському, переживаючи за те, що він змушений був харчуватися у кредит (лист від 7 червня 1923 р.)⁴⁴. При нагоді М.Ципріянович купував для нього тютюн, більш дешеві і якісні харчі, намагався передати якісь продукти, аби заощадити кошти В.Липинського.

Попри все, М.Ципріянович умів бути і категоричним до В.Липинського, особливо коли справа стосувалася здоров'я останнього. «Нема чого Вам про це говорити, яку вагу Ви уявляєте для всієї нашої справи, а тому як не хочете довести лікування для самого себе, то зробіть це для справи», – писав він своєму патрону 29 вересня 1925 р. Очікуючи повернення В.Липинського з санаторію додому у Райхенау, утеплював вікна, шукав столик для роботи в ліжку, крісло для відпочинку на повітрі тощо⁴⁵.

Після того, як стрімко знизився курс польської марки, яку надсилали В.Липинському брати з Волині, і коштів на утримання редакції, а також друкування часопису катастрофічно не вистачало, М.Ципріянович вирішив переїхати з Відня, скориставшись запрошенням М.Кочубея допомогти з господарством. Останній шукав поденних робітників для великої ферми «Ваегмichel», на якій господарював разом із дружиною – княгинею Варварою Олександрівною Долгорукою. На фермі (до речі, там працював у свій час також І.Лоський) він одержував за роботу кошти, на які час від часу купував якісь харчі для В.Липинського і надсилав йому.

За листуванням можна визначити, коли М.Ципріянович оселився у В.Липинського. З 16 січня 1924 р. він три тижні гостював у вченого, і той після від'їзду 11 лютого 1924 р. написав: «Сумно мені за Вами». Влітку В.Липинський запросив М.Ципріяновича оселитися разом з ним. На що той у своєму листі від 22 червня 1924 р. писав: «Коли ще був у Вас то запропонував Вам аби на той час, поки Ви закінчите писання «Листів», аби Ви мали більший спокій, щоб я залишився ще тут». Лише через півроку – 7 жовтня 1924 р. він переїхав до В.Липинського у Райхенау, покинувши ферму Кочубеїв.

Очевидно, що для В.Липинського М.Ципріянович був надзвичайно цінним помічником як людина акуратна, працювита й енергійна і водночас близька за політичними переконаннями. Про його особу маємо обмаль інформації. Зокрема, в одній зі своїх записок Є.Зиблікевич

пише, що М.Савур-Ципріянович був учасником Першої світової війни і опинився у таборі для військовополонених у Зальцвелді, а згодом став вояком дивізії синьожупанників. Дуже любив грати на бандурі. Цікаво, що цей музичний інструмент виготовляв власноручно, мав у цьому неабиякий хист, тому його бандури користувалися великим попитом. Деяка інформація у листуванні дає підстави стверджувати, що М.Ципріянович був родичем академіка ВУАН К.Воблого, але не підтримував з ним зв'язку, не бажаючи нашкодити його становищу⁴⁶.

З листа М.Ципріяновича до В.Липинського від 21 серпня 1923 р. можна довідатися, що він був ініціатором заведення маленького господарства, але фактична його розбудова стала можливою значно пізніше⁴⁷. Зрештою це господарство дало В.Липинському можливість в останні роки його життя не відчувати матеріальну скруту і мати кошти на нагальні потреби.

Відомо, що авторитет В.Липинського серед української еміграції був дуже високим. З ним рахувалися діячі з різних таборів. Так, М.Ципріянович звертає його увагу на необхідність вплинути на уряд Є.Петрушевича, який дедалі більше виявляв радянофільські настрої і схилявся до співпраці з більшовиками. Йшлося про те, що дозвіл на перебування вояків Української Галицької армії на території Чехословаччини завершувався, і уряд ЗУНР в екзилі розпочав вживати заходи, аби перевести колишніх військовиків на територію підрадянської України. М.Ципріянович у своєму листі до В.Липинського 25 квітня 1923 р. писав, що дехто з українських діячів у Відні вважав цей крок помилковим, який міг загрожувати більшості вояків втратою життя, тому вони прагнули добитися дозволу на переведення цих людей до Литви. У зв'язку з цим М.Ципріянович пише В.Липинському, що ці люди будуть просити його підтримки і вплинути на уряд Є.Петрушевича, аби не допустити виведення вояків УГА на територію УСРР⁴⁸.

Часопис «Хліборобська Україна» розсилався не лише у країни, де перебували прихильники гетьманського руху і були потужні центри української еміграції, а й до наукових установ та ВНЗ підрадянської України і РСФРР, зокрема Академії наук у Петрограді, ВУАН у Києві, бібліотек Київського і Одеського університетів, Київського політехнічного інституту, Книжкової палати у Києві. Ці установи у травні 1923 р. повернули часопис назад у редакцію, про що наголошує у своєму листі М.Ципріянович. І на всіх шести пакетах, за його словами, стояв штамп «Москва». Через місяць з таким самим штампом повернулися надіслані редакцією номери журналу з міських публічних бібліотек в Одесі, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Харкові і Катеринославі, бібліотек Полтавського народного університету, Технічного інституту у Харкові і університету у Кам'янці-Подільському. Так само журнал повернувся і з редакції часопису «Промінь» у Чернівцях, у зв'язку із забороною українських видань румунською владою⁴⁹. У своєму листі від 17.01.1923 р. М.Ципріянович переписав В.Липинському зміст листа від директора бібліотеки Київського комерційного інституту, для якого було надіслано «Хліборобську Україну»: «Ваші видання дуже цікаві і читають їх охоче. Навіть один професор комуніст прочитав усі книжки і казав: «хоч пишуть і наші вороги, але ж, треба сказати правду, дуже інтєресно». Прочитав він та ще десь похвалився, і нарешті з'явився такий циркуляр: «так как из-за границы проникает иногда белогвардейская и петлюровская литература, то предлагается весь такой хлам из библиотеки из'ять». А цензурный комітет в свій черед пише: «из'ять всю конрреволюционную литературу». Себ-то: усі книжки, що вихваляють царську владу, коли б вони не були написані, і такі, що були надруковані після 1918 р., але ж не при радянській владі. Закордонних книжок у Києві взагалі дуже й дуже мало буває»⁵⁰.

Як можна зрозуміти з листування, видання «Хліборобської України» забирало не лише фізичні сили В.Липинського, а й матеріальні кошти. У листі до С.Томашівського 1 грудня 1922 р. В.Липинський пише, що не зможе власним коштом викупити у друкарні наклад

«Хліборобської України» і «Листів до братів-хліборобів». Тому він планував звернутися з пропозицією до гетьмана П.Скоропадського викупити наклад цих двох видань, щоб згодом через видавництво «Ратай», яке очолював С.Томашівський, виставити їх на продаж⁵¹. «Моя українська політична і літературна діяльність привела мене до того, що сьогодні я вже не знаю з чого і як далі жити, – писав 1 грудня 1922 р. С.Томашівському В.Липинський. – Коли я нужденні рештки мого власного майна, що лишилися в формі оцього клаптика землі віддам знов на агітацію, то з чого-ж я викінчу свою літературну роботу?»⁵². Роз'яснюючи свої плани на майбутнє, В.Липинський пише, що продавши спадок, хоче купити шматочок землі, «щоб мати щось їсти (бо тепер мені весь час доводиться недоїдати) і тоді, використавши цю можливість відживлювання, пописати ще кілька задуманих праць»⁵³. Лише згодом у листах з'являються свідчення про фінансову допомогу з боку братів – Володимира і Станіслава. Так, 12 червня 1923 р. у листі до С.Шелухина, якого В.Липинський просить позичити певну суму на викуп у друкарні «Хліборобської України», він пише, що кілька тижнів тому його брат вислав зі Львова гроші, але вони з невідомих причин затримувалися. «Сподіваючись їх незабаром одержати, – пише В.Липинський С.Шелухину, – я тут вліз в довги, а ще справа комплікується тим, що задержую із-за цього у Відні Ципріяновича, який там вже не має помешкання і мусів вже був виїхати, а задержується у Відні, бо розсилка «Хліборобської України» так само із-за браку грошей припиниться»⁵⁴.

Основний зміст листів еміграційного періоду життя В.Липинського присвячений як чисто світоглядним позиціям їх автора, так і конкретним проблемам гетьманського руху, його взаємодії і ставленню до інших українських політичних течій. У листах В.Липинського до Степана Томашівського – українського галицького історика і громадсько-політичного діяча – він обговорює початковий етап становлення гетьманського руху. «Ви маєте рацію, що ідея монархізму в наших умовах (маю на думці повну анархію нашої інтелігенції, чи краще сказати півінтелігенції) мусить провадитись дуже обережно, – зауважує В.Липинський С.Томашівському у листі від 10 травня 1921 р. – На разі ходило нам про це, щоб цю ідею – так би сказати – поставити: ввести її в круг нашого політичного думання»⁵⁵. При цьому кожного члена гетьманських організацій В.Липинський сприймає дуже серйозно, роблячи наголос на «чистоті» кадрів. Кожний невдалий крок з боку прихильників руху, на його думку, означав необхідність їх ще «тісніше спаяти і зібрати», щоб у майбутньому «оганізованістю перемогти таки українського Хама-Руїтника (термін, який вживає В.Липинський для означення деструктивних політиканів в українському середовищі – *Т.О.*)»⁵⁶.

За словами В.Липинського, який прагнув залучити С.Томашівського до редагування часопису з виразним прогетьманським спрямуванням, на початковому етапі формування організації слід твердо дотримуватися лінії «скріплення і поширення... хліборобсько-монархічної організації», що вимагало «терпеливості, твердості і видержки» – «прикмет... серйозної політичної роботи». Коли «на руїнах починає виростати нове життя», – зазначає він у своєму листі до С.Томашівського 25 березня 1922 р., – лише від «волі, енергії, здатности» гетьманців залежить, чи новий державний лад на українській землі «буде національно українським чи ні», тому мільйонам українців «треба прищепити, ясну, тверду, мужеську свідомість, а не плаксивий сентименталізм, яким їх годувало дотеперішнє «українство»». На його думку, таке «щеплення» може бути зроблене «тільки з гори – твердою свідомою волею». Для реалізації цього завдання дуже важливу роль він відводив часопису «Основи», який мав редагувати С.Томашівський⁵⁷. І хоча С.Томашівський закидає В.Липинському теоретично-академічне ставлення до формування організації, останній, в свою чергу, зазначає, що «академізм» тимчасовий і «згодом за теорією прийде практика»⁵⁸.

На початку 1920-х рр., коли створювався гетьманський рух, відносини між обома вченими були приязними, що давало можливість обговорювати і політичні, і наукові справи. Відповідаючи на питання С.Томашівського, чи продовжує В.Липинський свої історичні

студії в цей період, останній констатує, що досі йому доводилось весь час робити дві роботи: організаційну і літературну, «тоб-то сполучати в собі дві гілки, які не повинні сполучатись в складних умовах». За словами В.Липинського, перед ним стояло не питання дальшої наукової діяльності, а завершення насамперед «Листів до братів-хліборобів» – праці, яка мала лишити «виразний образ» політичного майбутнього України, «який може колись здатись комусь в будучині»⁵⁹.

В.Липинський, окрім приватного листування, часто вдався і до відкритих листів у редакції українських часописів, чи їх головним редакторам. Одним з таких листів є звернення до редакції газети «Америка» у Філадельфії, в якій була опублікована стаття «Гетьман чи Скоропадський». Її автор стверджував, що В.Липинський «в своїх ідеологічних працях» відрізняв «гетьманську ідею від особи» і «пропагуючи цю ідею... ніде не згадував про особу, яка має цю ідею персоніфікувати». Відкидаючи цей закид, В.Липинський наголошував, що ще у 1920 р. виступав з тезою – «гетьманом України може бути тільки нащадок гетьманського, зв'язаного з нашою національно-державною традицією роду». Намагаючись уникнути в майбутньому подібних закидів, В.Липинський зазначав, що «без реальної персоніфікації Гетьманства ані консерватизм, ані монархізм український, ані само існування Держави Української неможливі». За його словами, «заміна монархічної вірності реальному і конкретному Родові, репрезентуючому монархічну державність українську, вірністю абстрактній фікції України – як цього хочуть або надто хитрі, або надто романтичні наші політики – до власної держави нас не доведе»⁶⁰.

Аби не припустити внутрішньої боротьби серед українських монархістів, уникнути можливості появи в їхніх лавах претендентів на роль «гетьмана-отамана» чи «гетьмана-диктатора», засновники УСХД вирішили персоніфікувати П.Скоропадського, який вже був гетьманом України. Пояснюючи причини вибору саме П.Скоропадського на роль майбутнього гетьмана, В.Липинський у листі до О.Шаповала зазначав, що «при традиційнім гетьманстві може бути знайдений во ім'я спільної історичної традиції на спільній землі компроміс між різними українськими групами (перш за все між прихильниками руської і української культури на Україні), а без цього компромісу перемаже завжди та група, яка покличе собі на допомогу сторонні сили, тобто якраз група не самостійницька, ворожа до Української Держави». За словами В.Липинського, «при діничнім монархічнім Гетьманстві, ідея персоніфікується не одною тільки особою, а Родом», вона «переходить з батька на сина і тому може в протязі поколінь рости та розвиватись»⁶¹. Водночас В.Липинський був далеко не наївною людиною, яка беззастережно вірила кандидату на майбутній монарший стіл. Він усвідомлював і «небезпеку від монархії», а саме, що не всі члени «пануючого Роду можуть мати відповідні персональні здібності для правління». «Але ця небезпека усувається власне при конституційній, правовій (не самодержавній) монархії і тоді, коли ця група, на якій спирається монархія, добре зорганізована і віддана своїй династії», – зазначав В.Липинський у листі до О.Шаповала. Тому власне, на його думку, такий зважений підхід та аналіз досвіду Української Держави 1918 р. давали йому та всім гетьманцям підстави «персоніфікувати нашу українську ідею державну і національну в єдинім на відповідній висоті уцілівшим з нашої історичної минувщини Гетьманським Роді Скоропадських. Вірність цьому Родові ми вважаємо реальною, а не абстрактною ідеєю Нації і України»⁶².

Чи не найбільш насичені полемічними питаннями, гострою політичною проблематикою листи В.Липинського до Осипа Назарука, який належить до найбільш визначних українських галицьких діячів першої половини ХХ ст. У жовтні 1918 р. О.Назарук був діяльним членом Української Національної Ради, яка очолила процес творення української державності в Галичині, і за її дорученням виїздив до Києва для переговорів з гетьманом П.Скоропадським з метою отримання військово-технічної допомоги у війні з поляками. З своєї власної ініціативи

О.Назарук домагався також висилки окремого загону січових стрільців на галицько-польський фронт. Однак внаслідок протидії Українського національного союзу, який готував збройний виступ проти П.Скоропадського, Стрілецька рада січових стрільців (окрім Р.Сушка) відхилила прохання О.Назарука й прийняла рішення про наступ усіх стрілецьких сил на Київ. У цій ситуації О.Назарук залишився на Великій Україні і взяв активну участь у протигетьманському повстанні як політичний дорадник січових стрільців. Навесні 1919 р. О.Назарук уперше зустрівся з В.Липинським у Станіславові – тимчасовій столиці Західної Облaсті Української Народної Республіки. На цей період припадає глибоке розчарування О.Назарука в унерівських лідерах, усвідомлення їхньої політичної неспроможності. Очевидно, це критичне ставлення до політики Директорії, ідейна еволюція О.Назарука в бік політичного консерватизму стало підґрунтям для його ідейного зближення з В.Липинським й їхніх подальших громадсько-політичних контактів. Перед від'їздом О.Назарука до Канади в 1922 р. вони кілька разів зустрічаються у Відні і Райхенау, місці постійного осідку В.Липинського. На цей період припадає і початок їхнього листування, яке тривало до весни 1928 р., коли стосунки між ними перервалися внаслідок драматичного конфлікту.

Одна з центральних тем, яка неодноразово порушувалась у листуванні обох діячів, – це тема української державності. В.Липинський підкреслював: «Вся моя праця – все моє єство зв'язані з Державою Українською. Нема держави – нема мене: або під щитом, або на щиті»⁶³. Розвиваючи свою концепцію класокрагічної монархії, він дедалі більше схилився до англійської монархічної системи, яка фактично позбавляла короля реальної влади. «Дивіться на Англію – там про короля, особливо поіменно, згадують дуже рідко, – наголошував він у листі до О.Назарука. – З одного боку бережуть те, що в державі найсвятіше – Короля – од всіх небезпек популярності (чим горячіші прихильники, тим горячіші і вороги – порівняйте Росію з її «Союзом русского народа»), а з другого бережуть себе од всіх небезпек наполеонізму і диктаторизму, які наступають, коли король починає думати, що він дуже популярний і що за ним стоїть “любов народу”»⁶⁴. Це було пов'язано, безперечно, з дедалі скептичнішим ставленням В.Липинського до особи П.Скоропадського і намаганням останнього здійснювати фактичне керівництво гетьманським рухом, що зрештою довело до конфлікту між гетьманом і В.Липинським.

Як уже зазначалося, поразку українських національно-визвольних змагань В.Липинський сприйняв надзвичайно болісно. Але ще болісніше він реагував на свої марні спроби розбудити державницьке мислення в українських провідників. Подекуди у його листах до близьких приятелів відчувається, що цей духовний біль переростає у фізичний. У листі до І.Кревецького він згадує, що «занадто і сильно... пережив нашу руїну» і що навіть відчував повну втрату «життєвої енергії» і неможливість «працювати для того, що буде, – працювати так, як треба і як би хотілося...»⁶⁵. «Болить мені тільки оця власне не державність, – пише В.Липинський В.Старосольському, – болить мені свідомість безмежної внутрішньої трудності здійснення Української Держави і впливаюча звідси трагедія одиниць, що Україну мислять собі, як державу»⁶⁶. Подекуди В.Липинський згадує, наскільки складно йому вдавалося прищепити свої ідеї серед провідників гетьманського руху. Так, зокрема у листі до І.Кревецького він пише, що, попри все, віра в оцінку його праці в майбутньому хоч одиницями тримала його, «але іноді, особливо коли і здоров'я недопасує, руки перед оцею нашою “непорушною стіною” хамства, рабства і глупоти (як хтось колись висловився) опускаються»⁶⁷. Наскільки важко В.Липинському було переконувати учасників гетьманського руху, він згадує у своїх листах до О.Назарука. «Наприклад в організаційних справах іноді од самого “переконування”... можна сухот дістати, – пише він. – У нас же не шкодують сил. Думають, що на чорноземі все швидко росте, один загине, другий буде». За словами В.Липинського, це «переконування... страшно багато сил» в нього забрало, а саме – 11 кілограмів він втратив, перебуваючи 1926–1927 рр. у Берліні і тісно співпрацюючи з гетьманом та його оточенням⁶⁸.

У 1926 р., після того, як на прохання П.Скоропадського і гетьманського проводу В.Липинський переїхав до Берліна, де був створений Український науковий інститут, значно погіршився стан його здоров'я. Гетьманський центр сподівався, що з прибуттям В.Липинського організаційна робота суттєво пожвавиться. Але клімат та важкий тягар «перекопування однодумців» остаточно підірвали його здоров'я. «Але-ж Ви знаєте українські відносини: у всякій організації лежить на одиницях, яких використовують доти, доки не замучать», – писав В.Липинський І.Кревецькому⁶⁹. А у листі до О.Назарука зазначав, що довго «не звертав уваги на хворобу, запустив її і коли опинився в гірших обставинах кліматичних і психічних в Берліні», то вона «звалила» його з ніг⁷⁰. «Цей рік побуту в Берліні мене остаточно підрізав, – писав В.Липинський Р.Метику. – Процес (у легенях – *О.Т.*), що досі йшов поволі, там пішов дуже скорим темпом і лікарі наказали мені вернути чим скорше в гори, до Австрії»⁷¹. Проте він не втрачає надії, «що хоч калікою, але ще буду працювати колись. Аби хоч трошки сил прибуло!»⁷².

Наприкінці літа 1927 р. він намагався повернутися до старого помешкання, але винайти його або знайти нове йому не вдалося. За таких умов брати В.Липинського Володимир і Станіслав знайшли для нього «маленьку хатину» недалеко від Грацу. Але поки відбувався переїзд, а згодом і ремонт помешкання, життя В.Липинського, за його власним висловом «висіло вже на волоску і лікарі не робили вже жодної надії». Від цього часу він переважно лежав у ліжку і залежно від погоди і пори року переживав сильні кризи і погіршення здоров'я. Деяке полегшення В.Липинський відчував влітку, але, як можна зауважити з його листування, ці періоди були нетривалими. «Живу одною частиною правого легена, бо з решти вже нічого не осталось, – пише він Р.Метику у згаданому листі, – і як би не мій залізний організм, а в останніх часах оця безсолна дієта, то певне вже не жив-би». Але найбільше, як він сам зізнається, його мучать «вічні згризоти громадського характеру з нашими людьми»⁷³. Водночас він продовжував працювати і, як сам зізнавався, мав «всі приладдя до писання і читання в ліжку»⁷⁴.

У листах до близьких приятелів В.Липинський не раз згадує про свою самотність. «Чим далі, то воно сумніше, бо все більше відчуваю свою самотність», – пише він І.Кревецькому⁷⁵. Зауваження Я.Окуневського, що він не хоче В.Липинського «турбувати своєю особою», останній сприймає «великою і незаслуженою» прикрістю. «За цілу цю зиму в Neumarkt'і бачив я тільки по одному разу трьох знайомих: Матюшенка, Мірчука, і Залозецького, – зауважує В.Липинський. – Отже хто має змогу в протязі року тільки три рази говорити з людьми, той відвідина ласкавих знайомих вважає справді за акт, переходячий далеко звичайну чемність»⁷⁶. Проте не менш, ніж фізична самотність, В.Липинського турбувала духовна ізоляваність і брак однодумців. Він постійно шукав розуміння у ближчих йому колег, особливо у середовищі прихильників гетьманському руху. Так, 1 грудня 1922 р. у листі до С.Томашівського він писав, що «страшна самота», в якій йому «доводиться жити і працювати», убиває і, що «найважливіше, зле відбивається на продуктивності... праці». «Неможливо весь час з себе тільки давати і нічого в себе – так би сказати – не брати, – наголошує В.Липинський. – ...Іншими словами, вульгарно кажучи, треба не тільки творити, але ще платити (в дослівнім чи переноснім того слова значінню) любим землякам, щоб вони їх прийняли. І коли при такій системі всяка українська ідея мусить неодмінно збанкрутувати, то любі земляки поменяють ідеолога за те, що він показав їм ідею, на якій нічого не можна заробити»⁷⁷.

В.Липинський радіє кожній можливій зустрічі зі старими знайомими. «Не можу Вам висказати, як радію Вашій обітниці приїхати до мене», – пише він Р.Метику. Але водночас просить все добре зважити, оскільки не хотів, щоб, «побачивши тепер останки того, чим був колись, Ви поспували собі добрі, слава Богу – вражіння з нашого давнього знайомства»⁷⁸.

Серед нечисленних відвідувачів хворого В.Липинського у Бадегу в травні 1930 р. був ректор Львівської духовної семінарії Й.Сліпий⁷⁹. В.Липинський, в свою чергу, надсилав книжки і свої статті до бібліотеки семінарії.

Подекуди друзі запитували його, чи не планує він відвідати Україну і своїх рідних. Учений не приховував драматизму свого «гіркою життя емігрантського» і нестримне бажання з нього вирватись, однак з різних причин не бачив такої можливості. «Головна та, що я горожанин Великої України, який не визнає большевितського уряду і тому живе тепер за паспортом Ліги Націй – паспорта, якого знов не визнає польська держава, – писав він Д.Левицькому. – Отже щоб приїхати до краю мушу: або бути більшовиком, або бути горожанином польським, або мати спеціальний польський емігрантський паспорт, який видається тільки тим, хто або зразу емігрували з України до Польщі або мають протекцію п. Петлюри»⁸⁰. Згодом до політичних причин додалися обставини фізичного нездужання, що остаточно поховали надії В.Липинського навідати батьківщину. «На жаль покищо, не маючи змоги робити найлегші навіть фізичні зусилля (наприклад умивання – це для мене тепер ціла мука, при якій кілька поворотами [змушений] відпочивати, бо віддиху не стає), не можу й думати про подорож», – пише він Р.Метику⁸¹.

Як уже зазначалося, оригінали листів В.Липинського зберігаються у колекціях як державних архівних установ в Україні, так і зібраннях, організованих українською еміграцією на теренах Європи та Північної Америки. Зокрема, Українська вільна академія наук у США (УВАН), яка розташована в Нью-Йорку і діяльність якої започаткована українськими вченими у 1945 р. у Німеччині, має у своїй структурі архів-музей. Слід наголосити, що фундатори академії, серед яких були відомі фахівці-археографи В.Міяковський, В.Дорошенко та ін., розглядали свою діяльність як органічне продовження роботи із збирання та збереження пам'яток української історії за кордоном⁸². Як відомо, саме це завдання ставили перед собою засновники Музею визвольної боротьби України у Празі (МВБУ), фонди якого були вивезені радянськими спецслужбами до СРСР. Символічно, що архів-музей ВУАН носить ім'я Дмитра Антоновича – визначного організатора архівно-музейної справи, ініціатора створення та директора МВБУ у Празі⁸³.

Організація та розвиток українського гетьманського руху знайшли своє відображення в листуванні та щоденниках відомого українського громадського і культурного діяча, мецената Євгена Харламповича Чикаленка, які зберігаються у ф.86 архіву УВАН. Серед них великий корпус листування з В.Липинським. У цей час Є.Чикаленко, як і більшість безпосередніх учасників українського національно-визвольного руху, переосмислює перебіг визвольних змагань та аналізує причини їх поразки. Він вважав, що українці виявилися неготовими до оптимального вирішення проблеми національного визволення у 1917–1919 рр., а їхня розпорошеність, розбрат та неорганізованість мали для України фатальні наслідки. Найбільше він мав нарікань до української інтелігенції, яка «проявила за цей час багато всякого паскудства, анальфабетизму, що свідчить про її політичне дитинство». На його думку, вона ще не мала «ніяких устоїв, навіть моральних». «Я не раз кажу, що аж тоді збудеться українська державність, коли повиростають діти отих наших соціалістів, які, будучи міністрами, понакрадали мільйони, і таким робом витворять свою буржуазію, якої у нас досі майже не було», – писав 21 січня 1920 р. Євген Харлампович у листі до В'ячеслава Липинського, з яким його єднало не лише сусідство в Австрії, але й близькість політична⁸⁴.

З В.Липинським пов'язаний і певний етап у зміні політичної орієнтації Євгена Чикаленка. Його «германофільство» зрештою вилилося у т.зв. концепцію «покликання варяга». Негативно оцінюючи політичну діяльність М.Грушевського, С.Петлюри, В.Винниченка і П.Скоропадського, Є.Чикаленко звертає увагу на постать австрійського ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, відомого в українському середовищі під псевдонімом В.Вишиваного. У 1918 р. він розглядався у певних політичних колах України як альтернатива гетьману⁸⁵.

Слід сказати, що листування між Є.Чикаленком і В.Липинським – ідеологом українського монархізму, яке зберігається у фонді Є.Чикаленка в УВАН, дає можливість простежити хід дискусії навколо постаті В.Габсбурга. Як відомо, вона викликала появу праці В.Липинського «Покликання “варягів”, чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є.Х.Чикаленка: “Де вихід?”» у друкованому органі УСХД «Хліборобська Україна» (1924/25, кн.4–5). В.Липинський наголошував, що концепція «чужоземного королевича», «не зв’язаного ані з землею, ані з традицією, ані місцевим правлячим чи правившим Родом, ані з історичною спадковістю» не дасть Україні «тої сталої твердої і непохитної точки опори, без якої ані консерватизму, ані монархізму українського помислити властиво не можна». Крім того, справедливо зауважував В.Липинський, «кандидатура власне цього Роду (Габсбургів – *О.Т.*) (посідаючого історичні традиції і права історичної спадковості тільки в Галичині) викликала би дуже небезпечну для України релігійну та політичну реакцію». Отже, теорія Є.Чикаленка, на думку В.Липинського, на практиці відкривала простір для появи все нових і нових претендентів на владу в Україні. Відсутність традиції та історичної спадковості, а також пов’язаного з ними легітимізму робили такий монархізм, за висловом ученого, «звичайною диктатурою, звичайним законом і правом узурпатора удачника»⁸⁶.

Крім того, що В.Липинський палко вітав появу цієї публікації, для нього було надзвичайно важливим, що саме Є.Чикаленко своїм надзвичайно «великим авторитетом» в українському суспільстві, «своїм іменем» дав «надзвичайно сильну піддержку» монархічній ідеї, яка, на думку лідера гетьманського руху, «одна тільки може врятувати наш нещасний край». Він зауважує, що стаття дала йому можливість «знайти нашу українську правду» і «самому побачити її». Тобто йшлося про вади головних засад українського руху і можливість вивести його на шлях ефективної боротьби за національно-державне самоутвердження. Тому В.Липинський вважав, що монархічна концепція, викладена в статті Є.Чикаленком і «в котрій так безмірно багато цієї правди нашої сказано послужить наукою для грядучих поколінь українських». Він розглядав представлену на суд української громадськості концепцію як основу «для нашої власної праці» і засіб об’єднати українство «для того, щоб не тільки сказати, але й зробити це єдине правдиве, не “підбите брехнею”, українське діло...»⁸⁷.

Таким чином, можна зробити висновок, що епістолярна спадщина В.Липинського, яка зберігається в українських і зарубіжних архівах, є безцінним джерелом для докладного вивчення історії українського гетьманського руху, суттєво доповнює наше уявлення про політичний процес у середовищі української еміграції, чимало додає інформації про життя і творчість видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого і дипломата. На основі епістолярії В.Липинського можна простежити розвиток консервативного напрямку української історіографії, особливості існування гетьманських центрів в Європі, США і Канаді, взаємини гетьманців з іншими українськими політичними течіями. Водночас листування вченого містить чимало фактів загальноісторичного значення, інформацію про його особисту долю, життя і діяльність багатьох учасників українського руху новітньої доби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини (Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука і С.Шелухина / Упорядн. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К., 1996; *Вячеслав Липинський*. Повне зібрання творів, архів, студії. Архів. – Т.1: Листування / Гол. ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 2003; Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упорядн. М.Дядюк. – Львів, 2004; *Сварник Г.* Листи Вячеслава Липинського

до Ярослава Окуневського // Сучасність. – 1992. – №5. – С.80–86; *Sydorczuk-Potulnyjka T.* Listy Wiaczesiawa Lipickiego do Andrija Szeptyckiego w okresie ukazywania się «Przeglądu Krajowego» // Над Дніпром і Віслою: Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. – Серія: Історія. Міжнародні системи та глобальний розвиток. – №2–3. – К.; Торунь, 2003–2004. – С.132–141; Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки) // Український археографічний щорічник. Зб. наук. праць. – Вип.12. – К., 2007. – С.503.

² *Zybkiewicz E.* The Odyssey of V.Lypyn'skyj's Archives // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn'skyj // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.IX, N.s. – P.129–133; *Korowyt'sky I.* The Archives of V.Lypyn'skyj // Op. cit. – P.134–139; *Залуцький Р.* Листування Вячеслава Липинського у західних архівах (біографічний нарис) // Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Архів. – Т.1. – С.33–81; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008; *її ж.* Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні. – К., 2012.

³ *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції. – С.433.

⁴ Там само. – С.439.

⁵ Там само. – С.440.

⁶ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського (далі – Архів СЄДІ). – IV–13–1.

⁷ Там само.

⁸ *Палієнко М.* Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні. – С.57.

⁹ Архів СЄДІ. – III–2–1.

¹⁰ Там само. – III–2–8.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – III–2–1.

¹³ Там само. – I–8–4.

¹⁴ *Палієнко М.* Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні. – С.57.

¹⁵ Архів СЄДІ. – I–1–2, 3.

¹⁶ Там само. – I–4–7.

¹⁷ *Залуцький Р.* Листування Вячеслава Липинського у західних архівах. – С.45.

¹⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.2. – С.153.

¹⁹ Архів СЄДІ. – I–4–10.

²⁰ Там само. – I–4–4, 10

²¹ *Вячеслав Липинський.* Листування. – Т.1. – С.170.

²² Архів СЄДІ. – I–4–10.

²³ Там само. – I–4–9.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – I–4–9, 10.

²⁶ *Вячеслав Липинський.* Листування. – Т.1. – С.243.

²⁷ В'ячеслав Липинський і його доба: Наук. видання / Упорядн. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – Кн.1. – К., 2010. – С.25–28.

²⁸ *Вячеслав Липинський.* Листування. – Т. 1. – С.309.

²⁹ Там само. – С.415–416.

³⁰ Там само. – С.251.

³¹ В'ячеслав Липинський і його доба. – Кн.2. – К., 2010. – С.226.

³² *Терещенко Ю.* До читача // В'ячеслав Липинський і його доба. – Кн.1. – С.7–8.

³³ В'ячеслав Липинський і його доба. – Кн.1. – С.139.

- 34 Там само. – С.226.
- 35 Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) // *Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів. Архів.* – Т.7: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1976. – С.26.
- 36 Там само. – С.25–26.
- 37 Там само. – С.27.
- 38 Архів СЄДІ. – І-5–21.
- 39 Там само.
- 40 Там само. – І-5–22.
- 41 Там само. – І-5–21.
- 42 Там само.
- 43 Там само.
- 44 Там само. – І-5–22.
- 45 Там само.
- 46 Там само.
- 47 Там само.
- 48 Там само. – І-5–21.
- 49 Там само.
- 50 Там само.
- 51 Вячеслав Липинський і його доба. – Кн.2. – С.374.
- 52 Там само.
- 53 Там само.
- 54 Там само. – С.391–392.
- 55 Там само. – С.366.
- 56 Там само. – С.369.
- 57 Там само. – С.370.
- 58 Там само. – С.368.
- 59 Там само. – С.374.
- 60 Там само. – С.163–164.
- 61 Там само. – С.384.
- 62 Там само. – С.385.
- 63 Там само. – С.307.
- 64 Там само. – С.308–309.
- 65 Там само. – С.231–232.
- 66 Там само. – С.359.
- 67 Там само. – С.239.
- 68 Там само. – С.317.
- 69 Там само. – С.284.
- 70 Там само. – С.317.
- 71 Там само. – С.291.
- 72 Там само. – С.307.
- 73 Там само. – С.291.
- 74 Там само. – С.297.
- 75 Там само. – С.269.
- 76 Там само. – С.351.
- 77 Там само. – С.373.
- 78 Там само. – С.269.

⁷⁹ Там само. – С.355.

⁸⁰ Там само. – С.288.

⁸¹ Там само. – С.299–300.

⁸² *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції. – С.409.

⁸³ *Міяковський В.* Дмитро Антонович. – Вінніпег, 1967. – С.35.

⁸⁴ Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.) // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. – Вип.IV. – Нью-Йорк, 1999. – С.267.

⁸⁵ Там само. – С.275.

⁸⁶ *Липинський В.* Покликання «варягів», чи організація хліборобів? – Нью-Йорк, 1954. – С.32.

⁸⁷ Архів Української вільної академії наук у США. – Ф.86 (Є.Чикаленка). – Листування.